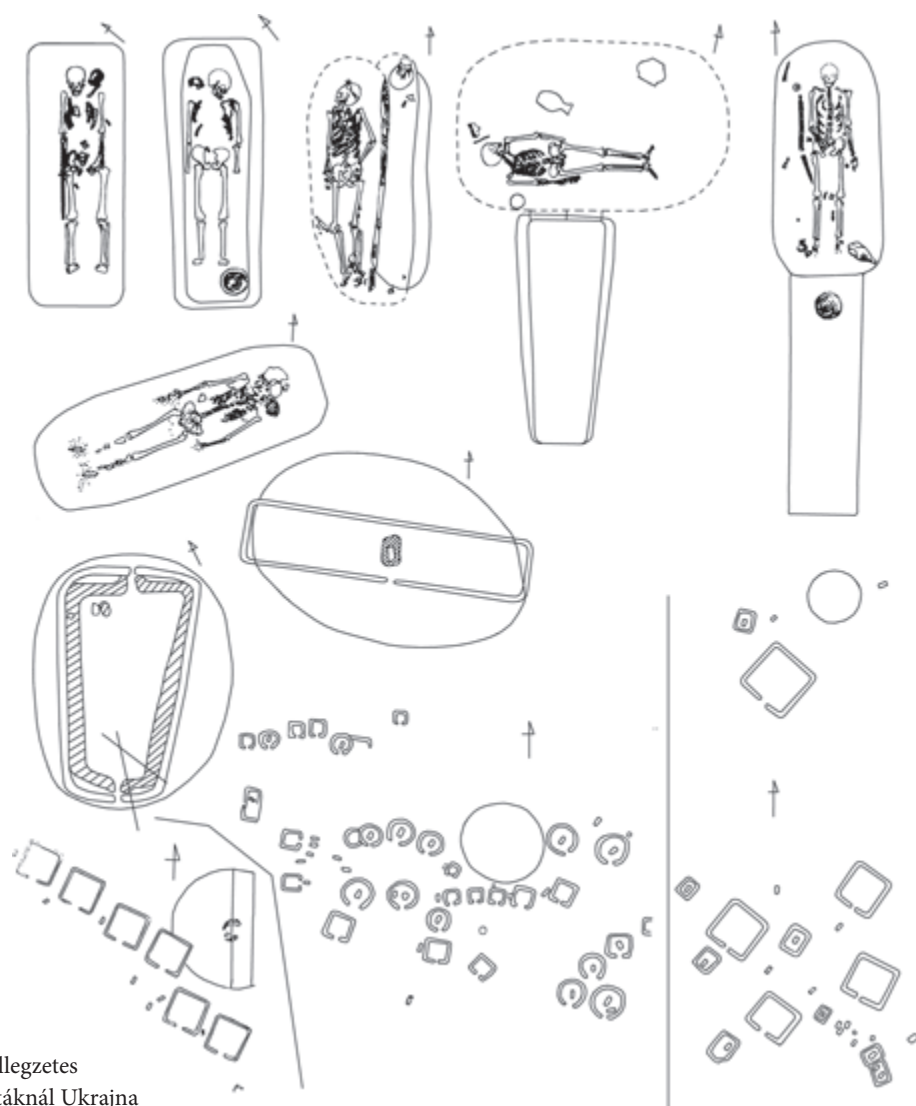

7. KÉSŐ SZARMATA KOR A SZTYEPPÉN (II–IV. SZÁZAD)

1. A KÉSŐ SZARMATA KOR RÉGÉSZETE

Az előző fejezetben megpróbáltuk végigkövetni az írott források alapján, hogy milyen nyomokat hagytak az alánok a hun kor kezdetéig ismert történeti eseményekben. Most lássuk, mit tudunk a kor sztyepei régészetéről! Bevezetésképp annyit, hogy a szarmata kultúra komoly változásokon ment át elterjedésének egész hatalmas területén. A regionális különbségek ennek ellenére a korábbiakhoz hasonlóan megmaradtak. A fő tömegek továbbra is a Don és a Volga völgyében koncentráálódtak, míg a Dél-Urálban már a megelőző korszakban – alighanem a nagyfokú szétvándorlás következményeként – megritkultak a leletek, és a késő szarmata korban sem növekedett a számuk;⁴⁹⁰ a Fekete-tenger partvidékén pedig egyenesen csökkent a szarmata lakosság.⁴⁹¹ A szóban forgó változások nem egyenlő mértékben érintették az egyes területeket.

143. kép • A temetkezési rítus jellegzetes típusai a késő szarmatáknál Ukrajna területén (SZIMONYENKO 2004. risz. 9. alapján)

⁴⁹⁰ PSENYICSNYUK 1983. 131.

⁴⁹¹ MOSKOVA 1989A. 191.

A viszonylag kis lélekszámú Dél-Urál-vidéken a II. század közepén hirtelen törés következett be mind a rítusban, mind az anyagi kultúrában, a korábbi tradíciók eltűntek. Nem így a nyugatabbi területeken, ahol a régi és az új sokáig egymás mellett élt.⁴⁹² A Volga és Don között a késő szarmata kultúra elemei később jelentek meg, mint a Volgától keletre. A regionális különbség továbbélését jelzi az a tény, hogy a keleti területeken, vagyis az Alsó-Volga- és a Dél-Urál-vidéken a primer (önálló kurgánnal rendelkező) sírok az összes temetkezés 95%-át teszik ki, a Volga–Don között 50%-át, míg a Fekete-tenger partvidékén a tendencia megfordul, és a szekunder (kurgánokba másodlagosan beleásott) sírok kerültek többségbe az önálló sírhalommal rendelkezőkhöz képest.⁴⁹³

Az egyes nagyobb régiókon belül az utóbbi időben kisebb területi egységeket sikerült a kutatóknak elkülöníteniük. Így például a Volga–Don között négy csoport körvonalazódott. Az egyes kisebb területek korábbi lakói nyilvánvalóan nem egyforma mértékben keveredtek a bevándorlókkal.⁴⁹⁴

Ezeknek a változásoknak a hátterében egyes feltételezések szerint távoli területekről meginduló népmozgásokat tételezhetünk fel. Nevezetesen a II. század elején Észak-Baktriából elmozdultak az ott élő nomádok (lezáródik jó néhány temető: Aruktausz, Tulhar, Kokkum). Ez Közép-Ázsiában népmozgást idézett elő, amely az egész sztyeppét érintette. A többi között a Dél-Urál déli részét is elfoglalták. Más csoportok a Volgáig jutottak el. Ez a vándorlás katalizálta a Volga–Don között a késő szarmata kultúra kialakulását.⁴⁹⁵

A Don vidékén a II. század közepén jelent meg, majd a század végén stabilizálódhatott az új műveltség, melynek általános jellemzői: a halottak É–D-i tájolása, a keskeny, téglalap alaprajzú, padmalyos sírgödörök és a koponyatorzítás szokása. (A padmalyos sírok jellege egyébként erősen elüt a kora és közép szarmata

144. kép • A II. század második fele – III. század első fele közötti időszak lelőhelyei a Fekete-tenger északi partvidékén (SZIMONYENKO 1999. risz. 37. alapján)

⁴⁹² MOSKOVA 1994. 22.

⁴⁹³ MOSKOVA 1989A. 191. A kérdés jó és legutóbbi összefoglalása: KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006.

⁴⁹⁴ KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006.

⁴⁹⁵ MOSKOVA 1994. 22.

temetkezéseiktől: a korábbiak tágas aknáival szemben a későiek csak „spórolós”, keskeny bejárati gödrökkel rendelkeznek – ebben sincs tehát kontinuitás.) A III–IV. században jelentek meg az árokkal kerített sírok⁴⁹⁶ (ez a Kárpát-medencei szarmaták körében mai ismereteink szerint immár általános rítuselemnek tekinthető).

A Dontól nyugatra ugyancsak a II. század közepétől regisztrálják a késő szarmata kultúra megjelenését, majd a század második felétől válik jól kitapinthatóvá a terjedése. A Fekete-tenger északnyugati partvidékén ekkor tűntek fel meg a kurgán nélküli temetők.⁴⁹⁷ A Dnyeper-völgy bal parti részén és a Dnyeszter–Duna között a domináns sírgödörforma a keskeny téglalap alaprajzú vagy az ovális. A III. század második felétől a IV. század közepéig a temetkezési formákat a katakombák és a padmalyok uralják. A sírok árokkal kerítésének rítusa, amely ebben a régióban csaknem kizárólag a Dnyeszter és Prut közére

145. kép • A III. század második fele – IV. század közötti időszak lelőhelyei a Fekete-tenger északi partvidékén (SZIMONYENKO 1999. risz. 38. alapján)

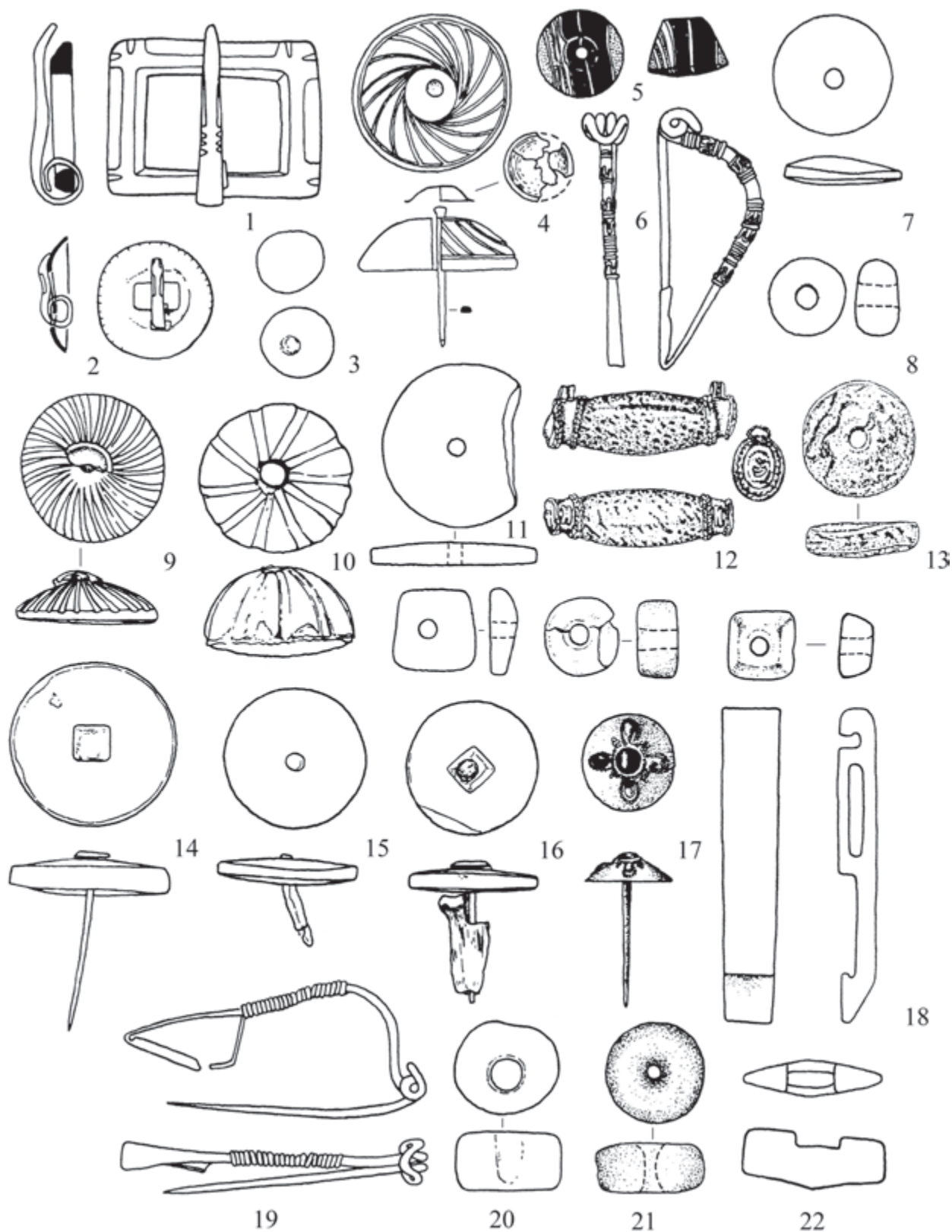
korlátozódik, az I. század második – II. század első felére keltezett két temetőből ismert, jellemzővé azonban csak a II. század második felétől válik és a IV. századig kimutatható. Ugyanakkor egy-egy temetőn belül létezik a sír nélküli négyzetes árok jelensége, amelynek egyetlen analógiáját a Középső-Donnál figyelték meg.⁴⁹⁸ (143. kép)

Feltűnő, hogy az ukrajnai lelőhelyek két jól körülhatárolható régióban koncentrálnak: nyugaton a Duna és a Dnyeszter mellékén, keleten a Dnyeper bal partján, az Azov-vidéken (144. kép). A terület nyugati

⁴⁹⁶ BEZUGLOV–ZAHAROV 1988.

⁴⁹⁷ Ezt azzal szokták összefüggésbe hozni, hogy a szarmaták ezen a területen fokozatosan felhagytak volna a nomád életformával és letelepedtek. A.V. Szimonyenko cáfolja ezt a nézetet: szerinte a terepen rosszul megfigyelt, szétszántott kurgános sírokról van szó, amire a temetkezések felett gyakran látható elütő színű folt is utal (SZIMONYENKO 1999.).

⁴⁹⁸ SZIMONYENKO 1999. – további irodalommal. Újabb van adatunk e rítus (a sír nélküli szögletes árok) alföldi megjelenésére is (Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya – Istvánovits Eszter ásatása).

146. kép • Don-vidéki késő szarmata kardszerelések és kísérőleleteik (BEZUGLOV 2000. risz. 5. alapján)

fele a romániai és a magyarországi leletekkel áll kapcsolatban, míg a keleti anyag Don–Volga-vidéki rokonságokat mutat. Ez a kettéosztottság csak felerősödik a késő szarmata kultúra utolsó időszakában, a III. század második felében – IV. század közepén (**145. kép**), amikor Ukrajna területének középső része gyakorlatilag – legalábbis szarmata szempontból – elnéptelenedik.⁴⁹⁹ Ezt a jelenséget a gót háborúkkal szokták összefüggésbe hozni, bár tendenciájában már korábban megvolt,⁵⁰⁰ és így nem lehet egyértelműen a gótok számlájára írni.

147. kép • Nefrit kardfüggesztő a II–III. századi Szladkovszkij temetőből (19. kurgán 1. sír) (L'OR 2001. 246., Nr. 282. alapján)

Az anyagi kultúrában számos keleti jellegzetesség figyelhető meg: ezek közé tartoznak a hosszú kardok markolatát lezáró kalcedon- és más kőgombok (**146. kép** 4., 9., 11., 17., 20., 21.), illetve a nefrit kardfüggesztőtagok (**146. kép** 24., **147. kép**).⁵⁰¹ Az ilyen típusú fegyvert viselő, sajátos lószerszámmal eltemetett, sokszor torzított koponyájú katonai vezetők meglepően egységes jellegű sírjai jól kirajzolható csoportokban jelentkeznek. Egy ilyen csoportot lehet elkülöníteni a Dél-Urál-vidéken, egy másikat az Alsó-Donnál.⁵⁰² Sajátos módon a szóban forgó sírok legnyugatibb előkerülése a Kárpát-medence (Vizesdpuszt/Vizejdia, Hévízgyörk – **148. kép**).⁵⁰³ A késő szarmata arisztokrata csoportot elsőként körvonalazó Szergej Ivanovics Bezuglov kiemelte, hogy szemben a korábbi időszak doni előkelőivel, akiket nehéz aranyékszerekkel és súlyos, arannyal díszített ruhában temettek el, a II. század közepe – III. század közepe közötti periódus vezetőit egészen más értékrend jellemzi. A pompánál sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek lovuk felszerelésére, valamint fegyverzetük megbízhatóságára és kidolgozottságára (ilyen temetkezés például a Don deltájában Valovij 1. temető 25. kurgánjának 1. sírja – **149. kép**). A csoport harci felszerelésének uniformizáltsága arra utal, hogy magas fokú katonai hierarchia létezett. Ez a típusú szervezettség talán annak a jele, hogy komoly ellenféllel csatáztak, mint amilyen a Római Birodalom lehetett a markomann háború idején (lásd a III.3.3. fejezetben!).⁵⁰⁴ Az új harcosok megjelenése nem hagyta érintetlenül Tanais városát sem, ahol a temetőben feltűntek az É–D-i tájolású sírokban eltemetett torzított koponyás halottak. Ezzel párhuzamosan a város onomasztikai anyagában elterjedt az iráni eredetű neveknek egy olyan csoportja, mely korábban nem jelentkezett.⁵⁰⁵ A III. század közepén aztán a csoport temetkezései megszűntek, és a doni nomádok kultúrája

⁴⁹⁹ SZIMONYENKO 1994. 16–17.

⁵⁰⁰ SZIMONYENKO 1999. risz. 11., 37., 38. A közép szarmata leleteket ábrázoló térképen a Dnyeszter és Dnyeper közötti terület sűrű megtelepülésről tanúskodik (**93. kép**). A II. század második fele – III. század első fele közötti periódus térképén csak mutatóban találunk szarmata lelőhelyeket ugyanazon a területen (**144. kép**), míg a III. század második felétől egyáltalán nem (**145. kép**).

⁵⁰¹ A kardok prototípusát Parthiában, Baktriában, a kusán területen, illetve Szogdiában találták meg – BEZUGLOV 2000. 178–180.

⁵⁰² BEZUGLOV 1997., BEZUGLOV 2000. 179.

⁵⁰³ KULCSÁR 1998A.

⁵⁰⁴ BEZUGLOV 1997. 138.

⁵⁰⁵ KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006. 132.

	<i>Hévízgyörk</i>	<i>Vizesdpuszta</i>	<i>Azov</i>
„mágikus” kardcsüngő			
kardmarkolat- díz			
kard	<i>hossza: 87,2 cm</i>		<i>hossza: 89 cm</i>
pecék nélküli lószerzám-csat			
lószerzámot díszítő gyöngy			
üvegedény			

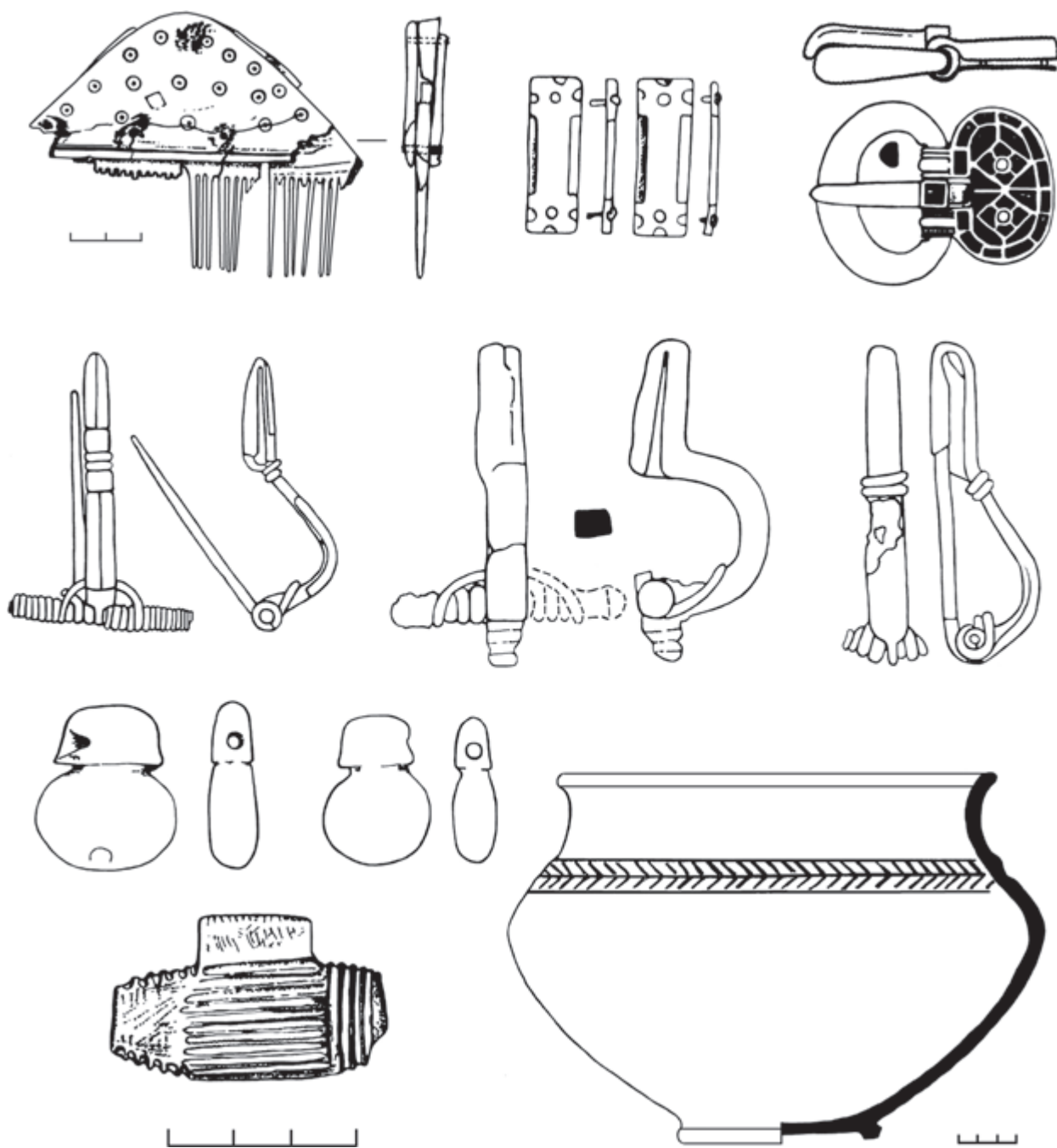
148. kép • Az Alsó-Don-vidéken élő késő szarmata harcászati elit leletanyagának több eleme megtalálható az alföldi szarmatáknál (Hévízgyörk: DINNYÉS 1991. 3. kép 15., 13. kép 3–4., 10., 14. kép 18. alapján; Vizesdpuszta: VADAY 1986. Abb. 1: 12., 15., Abb. 2: 9., Abb. 3: 1–3. alapján; Azov: BEZUGLOV 1997. risz. 2. alapján)

149. kép • Valovij 1. temető 25. kurgán 1. sír: II–III. századi előkelő lószerszám (SZOKROVICSA 2008A. 146–151., Nr. 66–71. alapján)

150. kép • Az Sz.I. Bezuglov által tanaita alánnak meghatározott Azov–Aerodrom I. 2. kurgánjának polikróm lószerszáma (SZOKROVISCZA 2008A. 156., Nr. 79. alapján)

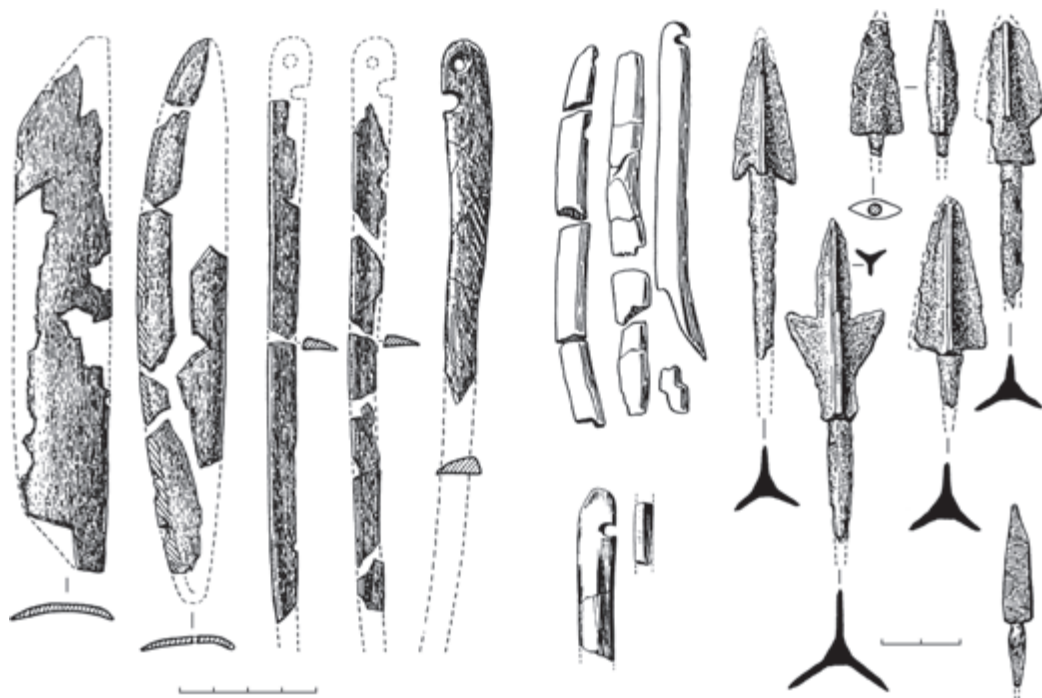
151. kép • Nyugati tárgyak Don-vidéki tanaita alán temetkezésekből (BEZUGLOV 2003. Abb. 6. alapján)

sokban hasonult a Kaukázus előterének középső és északkeleti vidékéhez.⁵⁰⁶ Ammianus alapján, aki leírja, hogy a hunok „betörték azoknak az alanusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak, s akiket tanaitáknak szoktak nevezni”,⁵⁰⁷ az alsó-Don-vidéki IV. századi leleteket a tanaita alánokkal azonosították, lévén, hogy

- 1) a Tanaisnál lévő temetkezésekről van szó,
- 2) a gótnak meghatározott Csernyahov kultúrával szomszédos területen,
- 3) a IV. századra keltezhető.

⁵⁰⁶ BEZUGLOV 1997. 138.

⁵⁰⁷ AMMIAN. XXXI.3.1.

152. kép • Az ún. hun típusú íjak csontmerevítői (Porogi, Uszty-Labinszkaja 29. kurgán 1. sír és Szuszli 51. kurgán 1. sír), valamint a hozzájuk tartozó nyílhegyek (Porogi) már a középső szarmata időszakban feltűnnek, de a késői periódusban válnak gyakorivá (SZIMONYENKO 2010. risz. 65–66., 68. alapján)

153. kép • Közép-Ázsiából szétterjedő szokás volt a koponyatorzítás, mely a késő szarmata korban általános divattá vált a sztyeppén is. Torzított koponyájú közép-ázsiai uralkodó, Vima Kadphises (165–232) kusán király pénze (WEIHRAUCH 1996. Abb. 115. alapján)

A csoport tagjait jellemzően katakombába cloisonné és polikróm díszítésű préselt ötvöstárgyakkal temették el (**150. kép**). A III. században még viszonylag ritkán, a IV. században mind gyakrabban fordulnak elő csernyahovi jellegű darabok a tanaitáknál (**151. kép**).⁵⁰⁸

A késő szarmata kor további új jellemző leletei közé tartoznak a keleti eredetű nagy íjakra utaló íjmerevítő csontlemezek és nyílhegyek (**152. kép**). A török, a lószerszám díszítőstruktúrája (**149. kép**) Közép-Ázsiában, Iránban és Gandharában (Észak-Indiában, a Kusán Birodalom területén) találunk analógiákra.⁵⁰⁹ Előzményeiket felfedezhetjük már korábban – a közép szarmata időszakban. Egyes közép-ázsiai kerámiafajták is feltűnnek a késő szarmata anyagban. Minden bizonnyal ugyancsak közép-ázsiai eredetű a koponyatorzítás szokása (**153. kép**), és egyértelműen egy keletről érkező népesség hullámához kell kötnünk

⁵⁰⁸ BEZUGLOV 1990., BEZUGLOV 2003. A gót-alán határral kapcsolatban a források (AMMIAN. XXXI.3.1. és IORD. 126.) alapján Harmatta J. ugyancsak arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a hunok a Don és Dnyeper közti területen különféle török törzsek mellett az alánokat találták – a gótok erre a vidékre nem terjesztették ki uralmukat (HARMATTA 1975. 257.).

⁵⁰⁹ BEZUGLOV 2000. 180–181.

a mongolid elemek megszorodását az antropológiai anyagban.⁵¹⁰ A keleti innovációk sokasága nem újdonság a szarmata kultúrák történetében, hiszen szinte minden új korszak hajnalán ezt figyelhetjük meg.

A késő szarmata korszakot és kultúrát – annak ellenére, hogy a régészeti jelenségek nagymértékben eltérnek az I. századi széles sírgödrös, diagonális rítusú temetőkből megfigyeltektől – a kutatók általában ugyancsak az alánokhoz kötik. A források adatai alapján ez indokolt is, magyarázatra szorulnak azonban a rítusban és leletanyagban egyaránt kimutatható jelentős változások. Itt megint hangsúlyoznunk kell, hogy az alán törzsszövetségről van szó, hiszen – ahogyan a korábbi időszakokban is – a régészeti leleteken belül etnikailag közelebről nem meghatározható csoportokat lehet körülhatárolni, melyek rítusukban és anyagi kultúrájukban eltérnek egymástól.

2. NÉPMOZGÁSOK A SZTYEPPÉN A III–IV. SZÁZADBAN

A III. században – mint arra a fentiekben már utaltunk – különös események színterévé vált egyfelől az egész eurázsiai sztyeppe, másfelől Közép-Ázsia és az Iráni-medence. A Távols-Keletről szintén szokatlan történésekről értesülünk. Induljunk el Kelet felől!

A kínaiak látómezejéből fokozatosan eltűntek a hiung-nuk, és ezzel párhuzamosan az európaiak egyre közelebről megismerkedtek a hunokkal.⁵¹¹ Elsőként a II. században Ptolemaiosnál találkozunk Európai Sarmatia leírásánál egy hun csoporttal, amelyet a következőképpen lokalizált: „*A bastarnák és a roxolánok között vannak a hunok*” (28. kép).⁵¹² A III. század végén Dionysios Periegetés görög földrajzi író *unnok* néven jelöl egy népet a Kaszpi-tengertől északra fekvő pusztán (135. kép). Örmény forrás ír a masszagetákkal és alánokkal szövetséges hunokról egy 330-as években lezajlott armeniai háború kapcsán,⁵¹³ ami arra utal, hogy szállásterületük nem lehetett messze a Kaukázus déli oldalától.

A korai forrásokra hivatkozva I.P. Zaszeczkaja felvetette, hogy a hunok európai jelenlétének régészeti bizonyítékai is megjelentek már a II. század előtt. Az alsó-Volga-vidéki Szuszli temető 51. kurgánjának temetkezésére utalt. A fiatal férfit a környéken idegen, a hiung-nukéhoz hasonló fegyverekkel (154. kép) temették el, ahogyan arra már könyvünk II.5.6. fejezetében utaltunk. Ezek a leletek a harcos hun etnikumára utalnának, és mint ilyen, ez lenne a hunok megjelenésének első (a II. század elejénél mindenképpen korábbanra keltezhető) régészeti bizonyítéka az európai sztyeppén. A hun-alán/szarmata korai (Kr. u. I. sz. vége – II. sz. eleje) kapcsolatoknak nem ez az egyedüli lenyomata. Hivatkozhatunk itt az uszty-labinszkajai (Kubán-vidék), a bitaki (Szimferopol, Krím) és a porogi (Dnyeszter bal part) nyílhegyekre, amelyek alapján ugyancsak felvetődött a hun eredet lehetősége (152. kép).⁵¹⁴

A hunok mind intenzívebb nyugati mozgása ellenére a késő szarmata leletanyag csak a IV. század végére tűnik el a Volga–Don közötti vidékről.

Időközben megindult egy másik nagy népmozgás, mégpedig a germánoké. A III. század elejétől a Baltikum felől vándorló keleti germán törzsek a 230-as évekre elérték az Észak-Pontust. Nyomásukra a Kárpátok keleti peremén élő – dákokkal rokon – karpok nemcsak Dacia provinciát támadták mind

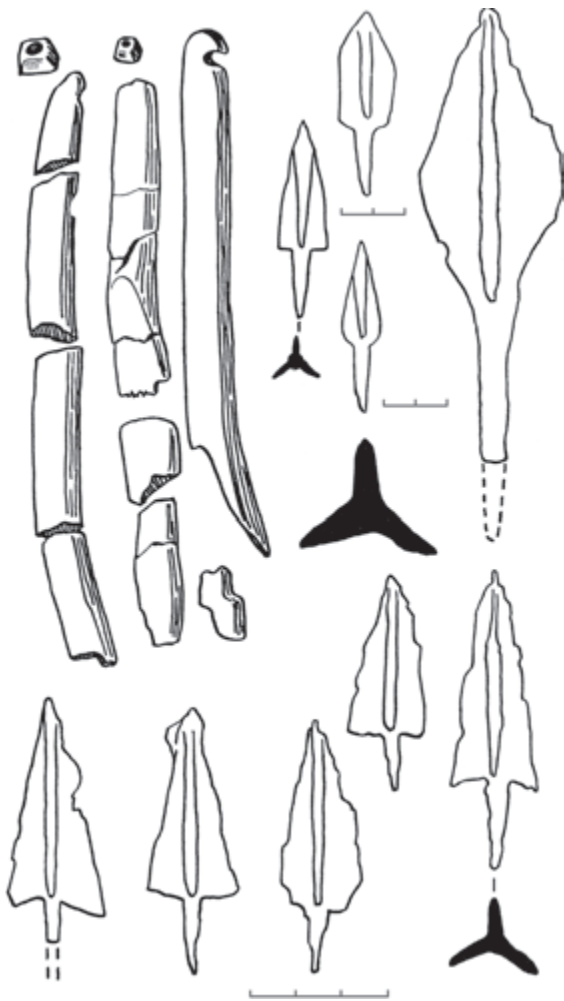
⁵¹⁰ SZKRIPKIN 1990. 220–222.

⁵¹¹ A hiung-nu – hun azonosítás szövevényes kérdésére és roppant kiterjedt irodalmára itt nem szeretnénk kitérni. Lásd például MAENCHEN-HELFEN 1973. 367–375., THOMPSON 2003. stb.

⁵¹² PTOLEM. 3.5. – saját fordításunk angolból.

⁵¹³ ALEMANY 2000. 292–293. Lásd még a II.6.3. fejezetben!

⁵¹⁴ ZASZECKAJA 1982. 63–64., PUZDROVSKIJ 2001A. 133. risz. 7: 5v., SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 44–46. A porogi férfi (81. kép) távol-keleti kapcsolataira utal egyébként az öve is. Kérdés persze, hogy ezek a tárgyak valóban etnikai jelenlét jelzői-e vagy „csupán” a hun-szarmata/alán érintkezés emlékei.

154. kép • Az Alsó-Volga-vidék leletanyagában a Szuszli 51. kurgán fegyverei idegenek: felvetődött, hogy az ott eltemetett fiatal férfi hun etnikumára utalnának (HAZANOV 1971. tabl. XVII: 7. és tabl. XXI: 17., 19., 22–28. alapján)

sűrűbben, hanem az al-dunai roxolánokat is.⁵¹⁵ Nem világos, hogy milyen folyamatok játszódtak le Európai és Ázsiai Sarmatiában. A Dnyeper és a Dnyeszter közti területről gyakorlatilag már a II. század végétől csaknem teljesen eltűntek a szarmata leletek. A III. század közepén megszűntek a Felső-Don-vidék szarmata és szarmata színezetű emlékei is. Kérdés, hogy elfogadható-e a kutatásnak az az egyöntetű elképzelése, hogy ennek oka a gót előnyomulás, az ún. Csernyahov kultúra térhódítása.⁵¹⁶ Avagy az események logikája fordított: azért tudtak a gótok behatolni erre a területre, mivel az a szóban forgó időszakban – jelen tudásunk szerint – elnéptelenedett. Amennyiben ezt a képet a jövőbeni kutatások alátámasztják, el kell gondolkodnunk azon az lehetőségen, hogy a nagy markomann-szarmata háborúkat követően a Dnyeszter és Dnyeper közének kiürülése egyenes összefüggésben van az alföldi szarmata népesség „demográfiai bummjával”.

Nehezen képzelhető el, hogy a sztyepei eseményeknek kizárólag a gót vándorlás az oka. A germánok ugyanis az erdőzóna felől, gyalogos harcosokként indultak hódító útjukra. Alig érthető, hogy a „sztyepe uraival”, a fejlett lovas nomád hagyományokkal rendelkező szarmatákkal/alánokkal „otthonukban” könnyedén el tudtak volna bánni. Nem véletlen, hogy Herwig Wolfram komolyan számításba vette az iráni komponens fontosságát az új sztyepei germán hatalmi szféra alakításában és etnikai összetételében.⁵¹⁷

Az még kevésbé magyarázható a gótok megjelenésével, hogy a Volgától keletre lévő szarmata szállásterületen a III. század közepén komoly változások követhetők nyomon a temetők leletanyagában. Az utóbbi időben egyre többen érvelnek amellett, hogy az újonnan megjelenő tárgyakat és szokásokat magukkal hozó hullám a Kaukázus északkeleti részéről érkezett. Erre mutatnak az antropológia eredményei is. Ugyanakkor az észak-kaukázusi jövevények – alánok? – minden jel szerint elszigetelték a régiót hagyományos kapcsolataitól: megszűnt a kereskedelem az Alsó-Don-vidékkel, leállt a bosporusi import.⁵¹⁸

Feljebb már utaltunk rá, hogy ugyanebben az időben ugyancsak erős észak-kaukázusi impulzus érzékelhető az alsó-doni szarmatáknál. Az alábbiakban pedig rámutatunk, hogy a Krímben a késő szkíta lakosságot észak-kaukázusi alánok váltották fel. Mindezek az események feltűnő módon egybeesnek. Úgy tűnik tehát, hogy az Észak-Kaukázusból induló alán(?) expanzió(?) igen nagy kiterjedésű volt, többirányú, és a Dontól keletre lévő szarmatákat jelentősen érintette.

Feljebb már utaltunk rá, hogy ugyanebben az időben ugyancsak erős észak-kaukázusi impulzus érzékelhető az alsó-doni szarmatáknál. Az alábbiakban pedig rámutatunk, hogy a Krímben a késő szkíta lakosságot észak-kaukázusi alánok váltották fel. Mindezek az események feltűnő módon egybeesnek. Úgy tűnik tehát, hogy az Észak-Kaukázusból induló alán(?) expanzió(?) igen nagy kiterjedésű volt, többirányú, és a Dontól keletre lévő szarmatákat jelentősen érintette.

⁵¹⁵ ALFÖLDI 1940. 167.

⁵¹⁶ Az adatokat A.V. Szimonyenko akadémiai doktori disszertációjából merítettük (SZIMONYENKO 1999.). Lásd még MEDVEGYEV 2004. 92., LEVADA 2006.

⁵¹⁷ WOLFRAM 2001. 19–20.

⁵¹⁸ KRIVOSEJEV 2004. 121–123. – további irodalommal.

Mint láttuk, ebben az időszakban már tudunk a hunok hatásáról (esetleg jelenlétéről) a szarmaták körében. Felmerül a kérdés, hogy az újabb hatalmi (és etnikai) átrendeződés hátterében nem az ő előretörését kell-e sejtünk. Mindez persze ma még csak hipotézis. Ahhoz, hogy e korszakot megértsük, szükséges lenne az újonnan kialakuló – és a Kárpát-medence régészetében is komoly szerephez jutó – Marosszentanna–Csernyahov kultúra alapvetően új szemléletű tanulmányozása.⁵¹⁹

A helyzet értékelésében egyúttal feltétlenül figyelembe kell vennünk a Közép-Ázsiában és az Iráni-medencében a III. században lezajló változásokat. Ennek a területnek a politikai térképe ugyancsak gyökeresen átalakult: a Parthus Királyságot felváltotta a Szaszanidák uralma, ami az egész térségre kihatott.

Alföldi András megfogalmazása szerint a III. században az egész „ismert világon” kimutatható egy általános krízis. Érinti ez a Római Birodalmat éppúgy, mint a barbár – köztük a perzsa – területeket.⁵²⁰ A III. század „világválsága” (Weltkriese) tehát a hun, a gót és a Szaszanida expanzió időszaka. Természetesen legmindhárom kisebb-nagyobb mértékben hatott az általunk vizsgált nép(ek)re. Hogy van-e ezek között az események között összefüggés, és ha igen, akkor milyen mértékű, annak tisztázása további átfogó kutatások feladata. Ezeknek a vizsgálatoknak mindenképpen számolniuk kell azzal, hogy a III. század eleje Róma számára a viszonylagos nyugalom időszaka, valójában azonban „vihár előtti csendnek” bizonyult. A fenti események alighanem lekötötték a Birodalom ellenségeit, hogy azután annál nagyobb erővel zúduljanak rá a határokra mind a keleti fronton, mind a Duna-vidéken.

3. A GÓT VÁNDORLÁS, A MAROSSZENTANNA–CSERNYAHOV KULTÚRA

A szarmata történet szempontjából rendkívül lényeges az ún. Marosszentanna–Csernyahov kultúra⁵²¹ kialakulása és térhódítása, részletes elemzése azonban nagyon messze vinne témánktól. Ezért az alábbiakban csak rövid összefoglalásra vállalkozunk.

Több mint száz éve folyik a vita arról, kiket kell látnunk a rendkívül heterogén Csernyahov kultúra hordozóiban. A politikai divatoktól függően tartották már szlávnak, germánnak és polietnikusnak, azaz több népből összetettnek. A ma többé-kevésbé elfogadott álláspont szerint egy erős görög-római hatásokról tanúskodó, gót alapú kultúra, amelynek számos kisebb-nagyobb csoportja létezett a maga jellegzetességeivel.

A régészeti adatok azt mutatják, hogy a II. század végén Kelet-Lengyelország és Volhínia (Nyugat-Ukrajna) területén a Przeworsk kultúrát Wielbark népszerűség váltja fel.⁵²² A Csernyahov kultúra kialakulása valamikor az ún. „szkíta”⁵²³ (vagy gót) háborúk idejére tehető, azaz 238–270 közé. Ezek a régészeti adatok jól szinkronba hozhatók a II–III. század fordulóján meginduló gót vándorlással, amelyet – korábbi forrásokra és sagákra támaszkodva – a VI. századi Iordanes írt le (155. kép). Az új hazát kereső gótok

⁵¹⁹ A legfőbb problémának számunkra az tűnik, hogy különböző rítusú, anyagi kultúrájú csoportokat próbál egy kalap alá venni a kutatás, a hangsúlyt a hasonlóságokra téve, és rendre mellőzve az eltéréseket. Az utóbbi évtizedekben az ukrainai régészetben már szerencsére megfigyelhető a törekvés a különbségek elemzésére (például MAGOMEDOV 2001., lásd lejjebb).

⁵²⁰ ALFÖLDI 1967.

⁵²¹ Nevét a Kovács István által a XX. század elején feltárt erdélyi temető, és az ezzel csaknem egy időben Vikentij Vjacseszlavovics Hvojka által kutatott Kijevi kormányzóságbeli lelőhelyről kapta. A két névvel a rendkívül sokszínű, heterogén kultúra két regionális változatát – az erdélyit és a tág értelemben vett Dnyeper-völgyit – különböztetik meg. A kérdés kutatástörténetének és általában az egész kultúra régészetének és történetének legutóbbi monografikus összefoglalása: MAGOMEDOV 2001. A kultúra erdélyi ágának újabban fellendülő kutatását fémjelzi: ERDÉLY 2011. Az alábbiakban nagyrészt ezekre a művekre támaszkodtunk. A gót történetéhez lásd WOLFRAM 2001. további irodalommal.

⁵²² Vándalokkal, illetve gótokkal–gepidákkal azonosított régészeti kultúrák. Eredetük Lengyelország területéhez kötődik.

⁵²³ Az Észak-Pontus környékén újonnan megjelenő gótokat a görög-római írók a sztyeppei népek hagyományos nevén szkítának aposztrofálták, innen a háborúk elnevezése is.

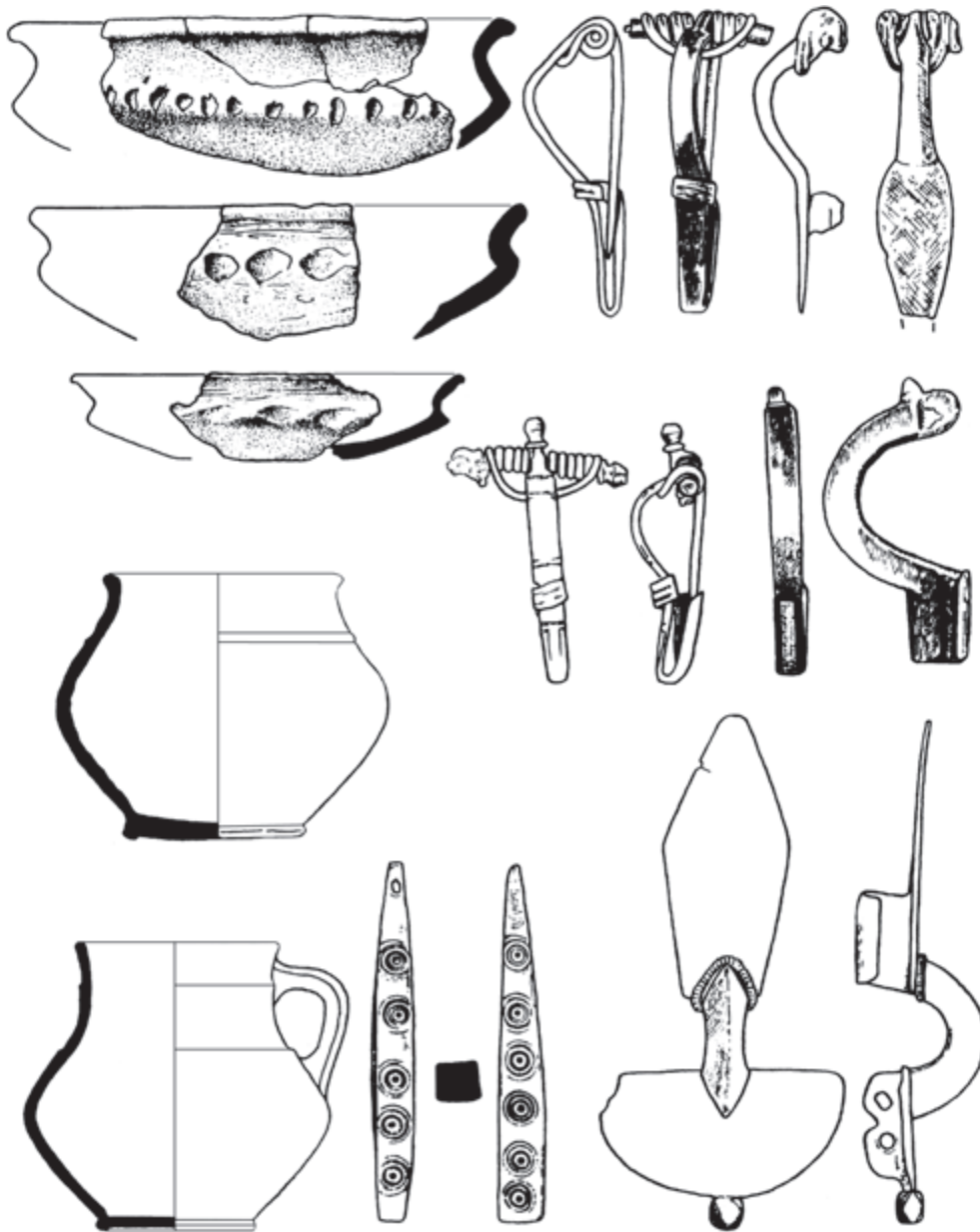

155. kép • A gót vándorlás egyes állomásai a: gót szállásterület a markomann háborút megelőző időszakról 180-ig (B₂ fázis), b: a vándorlás kiterjedése 200-ig (B₂/C₁ fázis), c: a vándorlás kiterjedése 230-ig (C_{1a} fázis), d: a vándorlás kiterjedése 255-ig (C_{1b} fázis), e: a vándorlás kiterjedése 280-ig (C_{2a} fázis), f: a szállásterület kiterjedése a III. század végéig (C_{2b} fázis), g: a vándorlás kiterjedése a IV. század közepéig (C₃/D₁ fázis), h: a 375-ös hun támadásig megszállt terület (D₁ fázis) (Kokowski 1999. Abb. 59. alapján)

Filimer király vezetésével „miközben alkalmas lakóhelyeket és szállásokat kerestek, eljutottak Scythia földjére, amit az ő nyelvükön Oiumnak neveztek.” Innen továbbvándorolva és megütközve egy spalus nevű néppel „győzelmet szereztek, és innen már, mint győztesek Scythia legtávolabbi részére siettek, ami a Pontus-tengerrel szomszédos.”⁵²⁴ A pusztító al-dunai, balkáni, észak-pontusi és kis-ázsiai gót hadjáratok az antik kultúra olyan bástyáit prédálták fel, mint pl. Athén, Milétos és Korinthos. A háborúkkal, amelyek nem csak a római provinciák, de a barbaricum lakosságára nézve is súlyos következményekkel jártak, meglehetősen sokat foglalkoztak a római források és Iordanes. A gótok oldalán egyéb germán (vandál, taifal) és dák (karp) törzsek is harcoltak, sőt állítólag még átállt római katonák is. A „szkíta” háborúk egyik „eredménye” volt Dacia provincia feladása a 270-es években. Ugyanekkor a rómaiaknak végre sikerült úrrá lenniük a helyzeten. A Gothicus melléknevet kiérdemlő Claudius „kétezer barbár hajót és háromszázhuszezer harcost pusztított el, megsemmisítő csapást mérve rájuk, s ... akkora szekértábor gyűjtött fel, amekkorát az ilyen nagy létszám-ban levő barbárok csak képesek voltak kiállítani és felszerelni, s az összes családot római rabigára ítélte... A folyók felszínét pajzsok borítják, kardok és lándzsák fedik be az egész partot. A mezőket annyi csont lepi el, hogy ki sem látszanak alóla...”⁵²⁵

⁵²⁴ IORD. 4.27–28.

⁵²⁵ SHA Claud. VIII.4–6.

156. kép
 • Csernyahovi jellegű
 leletek Tanaisból
 (BEZUGLOV 2003.
 Abb. 3. alapján)

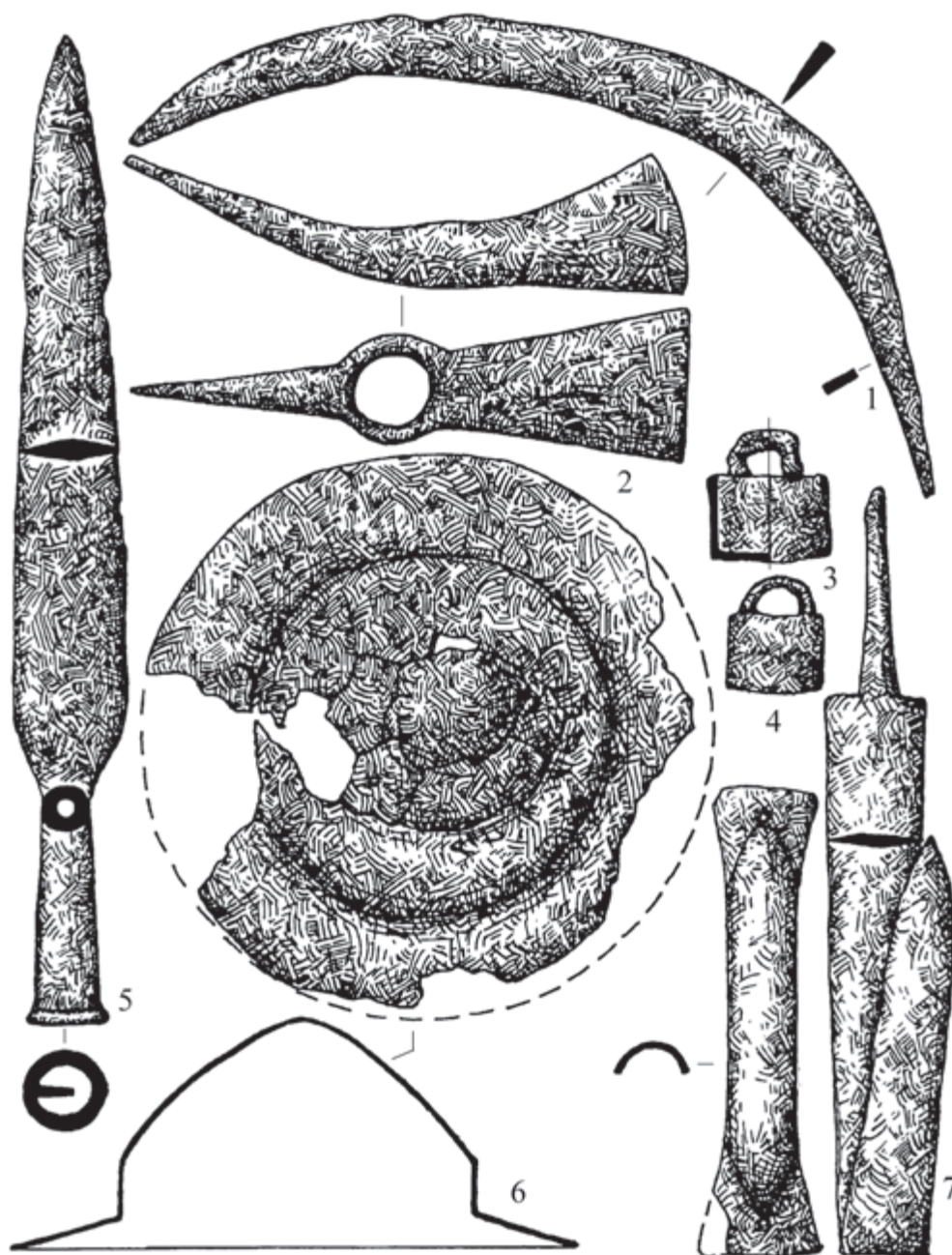
Tény, hogy az általunk vizsgált területen ebben az időszakban komoly pusztítás nyomait találjuk. Gorgippia pusztulása a nagy mennyiségű érme alapján 239–241 körülre datálható.⁵²⁶ A háborúk idején, 251–254 körül lerombolták Tanaist, a Don-deltában álló gazdag görög kereskedővárost. Korábban a kutatás ezt a boranok és herulok (és feltehetőleg a gótok) számlájára írta.⁵²⁷ Manapság felmerült egy olyan vélemény, hogy inkább a feljebb már bemutatott, az Észak-Kaukázusból induló iráni (alán?) expanzió vetett véget a város virágzásának.⁵²⁸ Pantikapaionban tűzvész pusztított. Olbiát és Tyrast talán a gótok foglalták el, akik súlyos csapást zúdítottak a Bosporusi Királyságra is, elpusztítva a Kercsi- és Tamany-félsziget több városát és falvát. Chersonésos 230-as évekből származó pusztulási rétegeit egy esetleges szarmata-alán támadással hozzák összefüggésbe.⁵²⁹ Innentől kezdve a Fekete-tenger partjáról indítottak tengeri támadásokat

⁵²⁶ ALEKSZEJEVA 2015. 8.

⁵²⁷ MAGOMEDOV 2001. 133–139.

⁵²⁸ KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006. 132. – további irodalommal.

⁵²⁹ DOROSKO 2016.

157. kép

• Hamvasztásos germán leletek a Krímből (Csatir-Dag és Charax) (AIBABIN 2003. Abb. 5. alapján)

a Pontus különböző vidékei ellen. A gótok, boranok és herulok egy része a Maeotisnál telepedett le (156. kép).⁵³⁰

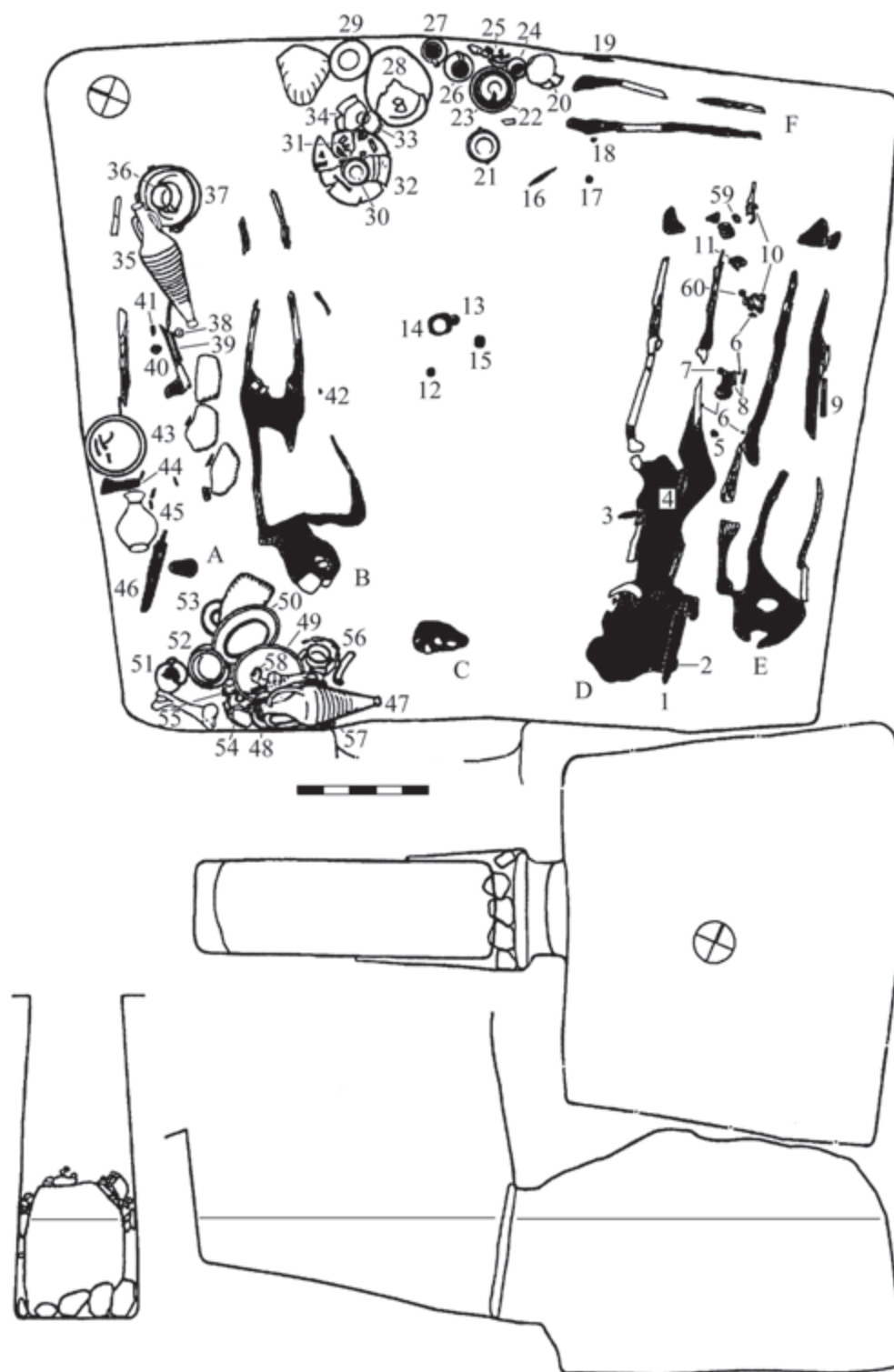
Sajátos helyzet alakult ki a krími Szkítiában. A félszigeten fokozatosan megszűnt az ún. késő szkíta régészeti kultúra.⁵³¹ A Krím sztyepei részén már az I–II. században labilis volt a helyzet. Úgy tűnik, hogy a szarmaták, ha nem is túlságosan nagy számban, rendszeresen megjelentek itt, bár sokkal jobban vonzották őket a hegyek lábánál lévő szkíta erődített telepek és a bosporusi városok. Nem tudjuk, hogy mikor szűnt meg a szkíta állam (a krími szkíták utolsó dokumentált említése egy 193-ból származó felirat, amelyen III. Rhescuporis bosporusi királyt „egész Bosporus és a tauroszkíták” uralkodójának titulálják). Mindenesetre a hegyvidéki szkíta telepek megélték a III. század közepét. Ezt követően azonban megszűntek mind

⁵³⁰ MAGOMEDOV 2001. 133–139. A Don-deltában erős germán befolyásra utaló leletekről összefoglalóan: BEZUGLOV 2003.

⁵³¹ A krími szkíta kultúra utolsó korszakával kapcsolatban: HRAPUNOV 1995. 71–72.

158. kép

- Csoportos (családi?) szarmata/alán sírkamra (szklep) a Krímben: Druzсноje 3. sír (HRAPUNOV 2002. risz. 4. alapján)

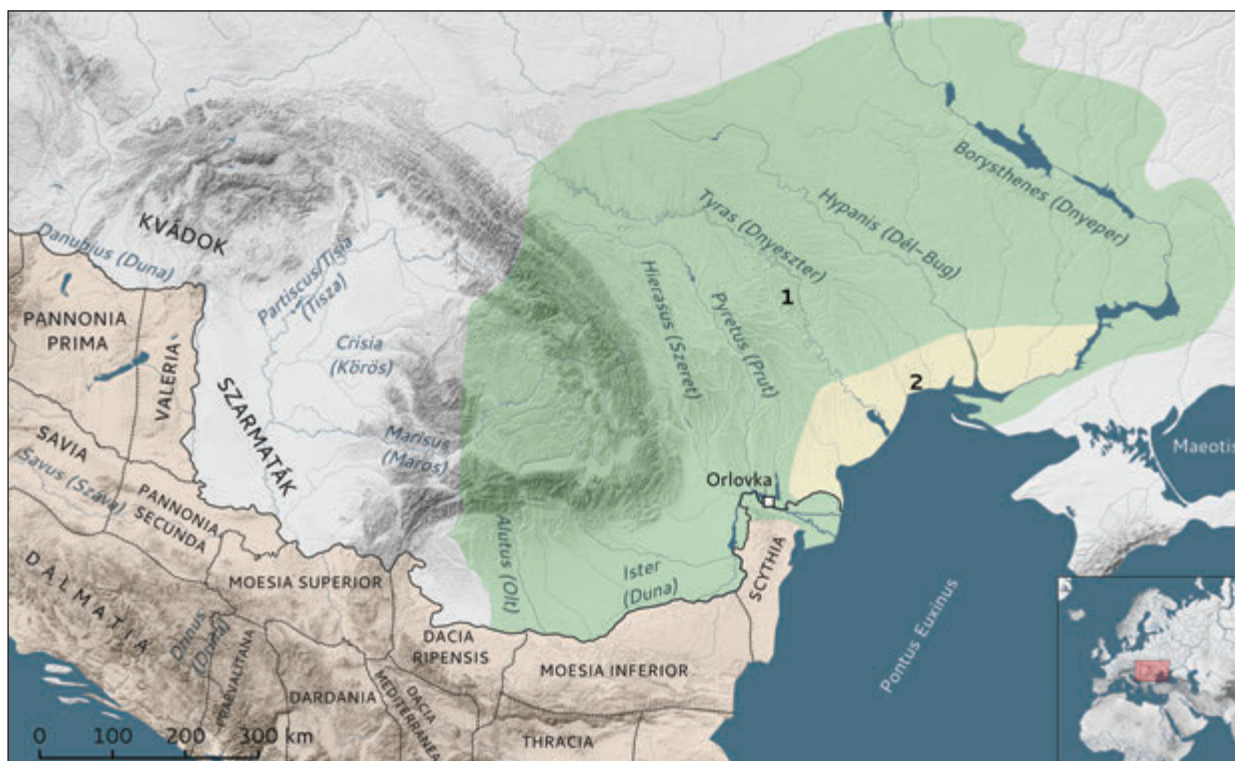
a telepeik, mind a temetőik. Ugyanakkor új helyeken új temetők nyíltak, amelyek semmiben sem emlékeztetnek a szkíták sírmezőire. A krími szkíta lakosság – legalábbis részben – a germán expanzió áldozatául eshetett. Írott adat nincs rá, hogy a Krímben is letelepedtek a gótok és szövetségeseik. Néhány, a félsziget déli partvidékén talált Wielbark, illetve Przeworsk típusú – a szarmatáktól teljesen idegen rítusú – hamvasztásos temető azonban germán jelenlétre utal (157. kép). Az új, leginkább germánnak meghatározható elemek közé tartozik a fésű, a pajzsdudor, a gomba alakú borostyángyöngy vagy a drótkarikára fűzött *Cypraea* felbukkanása a kései szarmata/alán temetkezésekben. Későbbi források már konkrétan említik

159. kép • Kaukázusi, germán és görög-római kapcsolatra utaló tárgyak krími szarmata/alán temetkezésekből (Druzsnoje és Nejzac) (UNBEKANNTÉ 1999. 116., 118., Abb. 114–115. és MER NOIRE 1997. 60. alapján, illetve az edény a szerzők felvétele, 2012)

Krími Gótiát.⁵³² A germánokkal egy időben hatoltak be a félszigetre az alánok. Jellegzetes temetkezési formájuk a sírkamra (szklep), amely több halottat is magába fogadott (158. kép). A mély bejárati aknából rövid dromosz (folyosó) vezetett a téglalap vagy trapéz alapú kamrába. Hasonló rítus az Észak-Kaukázusból arról a vidékről említhető, amely később, a középkorban az alánok területeként ismert. Ez alapján a sírformát az alánokhoz kötik. A krími temetkezésekben talált jellegzetesen észak-kaukázusi ízlésű edénykészlet is ezt támasztja alá. A többi előforduló rítuselem általános szarmata jegyeket mutat (padmalyok, lovak eltemetése, lószerszám stb.), a leletek egy része germán és görög-római kapcsolatokról tanúskodik (159. kép). Mindezek alapján Igor Nyikolajevics Hrapunov, több III–IV. századi krími szarmata temető feltárója és jelentős összefoglaló munkák szerzője feltételezi, hogy az alánok a Kercsi-szoroson keresztül, a gótokkal nagyjából egy időben érkeztek a Krímbe. Míg a gótok a félsziget déli partvidékét foglalták el, az alánok kelet felől nyugatra haladtak a hegyek északi lábánál, és úgy tűnik, hogy ők pusztították el a germánok mellett a késő szkíta telepeket.⁵³³ (Az alánok és gótok szomszédságának jó nyelvi bizonyítéka a p→f váltás a szkíta-szarmata-alán-oszét nyelvben. Az epigráfiai adatok alapján e hatás legintenzívebben a Don és az Azovi-tenger környékén jelentkezett.⁵³⁴)

A Krím területéről hiányzik a Csernyahov kultúra, melynek területe kezdetben Nyugat- és Közép- és-Ukrajnát foglalta magába, valamint Moldovát és később Erdélyt. Ammianus Marcellinus adatából ítélve

160. kép • 1: A Marosszentanna-Csernyahov kultúra elterjedése (a nyugati határ bizonytalan), 2: a B.V. Magomedov által körülhatárolt, részben alánok meghatározott észak-pontusi csoport (MAGOMEDOV 2001. risz. 1. alapján)

⁵³² A forrásokra és leletekre összefoglalóan lásd AIBABIN 2003., KHRAPUNOV 2005., KAZANSZKIJ 2016.

⁵³³ HRAPUNOV 1995. 71–76.

⁵³⁴ ABAJEV 1965. 33–34. Germán-alán kapcsolatra utalhat Vernadsky felvetése, amely szerint Attila hun uralkodó egyik legfőbb emberének, a gepidák főnökének, Ardarichnak a nevében a 'rich' 'király'-t jelent, az 'Arda' pedig az iráni nevekben gyakori – vö. Ardagdakos, Ardarakos, Ardariskos, Ardaros –, az oszét 'ard' = 'eskü' szónak felel meg. Eszerint a név jelentése az 'eskü által hűsleges' lenne, és mint ilyen, valójában egy tisztség megjelölésére szolgált (VERNADSKY 1951. 376.). Ehhez kiegészítésül álljon itt Harmatta János véleménye, mely szerint a gót *gawi* 'körzet, vidék' szó az alán **gavi* 'település, körzet' szóból származtatható (HARMATTA 1975. 257.).

– szerinte a Dnyeszternél volt a törzsek határa⁵³⁵ – Moldovában és Erdélyben a tervingek, azaz a vizigótok telepedtek meg, a greutungok/osztrogótok pedig Nyugat-Ukrajna területén és a Dél-Bugnál. A továbbiakban a csernyahovi lakosság a Dnyeper mentén terjeszkedett dél felé, majd a Fekete-tenger partvidékén is megvetette lábát (**160. kép**).

A kultúra a IV. század közepén – Ermanarik/Hermanarich osztrogót király korában – virágzott. Ekkor végre hosszabb békeperiódus köszöntött be, a 332. évi háború (lásd a III.5.3. fejezetben) után a gótok immár nem ellenségei, hanem szövetségesei (foederati) voltak a Római Birodalomnak. Ez meglátszik a római import tömegén is, amely elárasztotta a csernyahovi településeket. Új vallás hódít: megjelenik a kereszténység (arianus ága).

A virágzásnak és egyben a Marosszentanna–Csernyahov kultúra létezésének a hun expanzió vetett véget. Itt vissza kell térnünk arra az eseményre, amelyet az alán történet kapcsán már felidézünk. 375-ben az új hódítók megjelentek Délkelet-Európában, „betörték azoknak az alanusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak, s akiket tanaitáknak szoktak nevezni. Közülük sokat megöltek és kiraboltak, a többi szövetségi szerződéssel a maguk oldalára állították, és a szövetségben bízva váratlan támadással bátran behatoltak Ermenrichusnak, a harcias és különféle hőstettei révén a szomszédos népektől rettegett királynak messze elnyúló, termékeny országába. Ezt megrendítette a váratlan támadás ereje, mégis megpróbált sokáig szilárdan és elszántan helytállni...”⁵³⁶ Az osztrogót király meghalt, birodalma három részre esett szét, a törzs egy része elvándorolt. A vizigótok ugyancsak vereséget szenvedtek a hunoktól és a Római Birodalom területén kerestek menedéket.⁵³⁷ A gót uralom tehát fokozatosan összeomlott, és a reprezentánsának számító Csernyahov kultúra valamikor az V. század folyamán eltűnt a kelet-európai sztyeppe régészeti palettájáról. A gót hatalom összeomlása és a Csernyahov kultúra megszűnése közötti időeltolódás nyilvánvalóan a hun hódítás jellegéből fakad: a hunok a meghóduló népeket aligha irtották ki. (Ugyanezt tapasztaljuk majd az Alföldön.)

A Csernyahov korántsem egységes régészeti kultúra. Mint a fentiekben már utaltunk rá, a kutatók többféle kísérletet tettek az etnikai és regionális csoportok elkülönítésére. Lássuk példaként Borisz Viktorovics Magomedov elképzelését, aki 3 nagy csoportot különböztet meg, közöttük igen pregnáns eltérésekkel:

1. Koszanovo csoport: főként gót és egyéb germán törzsekből álló lakosság (vandálok, herulok, taifalok stb.), amely szórványosan keveredett helyi etnikai elemekkel (késő szkíták, szarmaták, szlávok, thrákok). Felszíni cölöpszerkezetes épületekben, ritkábban félig földbe mélyített házakban laktak.

161. kép • Késő szarmata (alán) leletek az Al-Duna-vidékről: ún. „karneol stílusú” tárgyak Csausból (Kr. u. IV. század első fele) (SKARBY 2006. 138–141., Kat. 30. alapján)

⁵³⁵ AMMIAN. XXXI.3.5.

⁵³⁶ AMMIAN. XXXI.3.1.

⁵³⁷ Ezekre az eseményekre a későbbiekben (III.6.2. fejezetben) részletesen visszatérünk.

Temetőik birtuálisak, a halottakat fejfel északra fektették vagy hamvasztották. A kerámiában Wielbark és más germán kulturális hatás érvényesül.

2. Felső-Dnyeszter-vidéki csoport: korai szlávok (venédek), a későbbi Prága kultúra ősei, némi thrák keveredéssel. Jellemzőek a félig vagy egészen földbe mélyített házak, a korong nélkül készített durva kerámia (korongolt edényeiket importálták vagy betelepített mesterek állították elő). A temetés során valószínűleg a felszínen szórták szét a hamvakat (erre abból következtetnek, hogy nem kerülnek elő a csoport sírjai).

3. Észak-Pontusi csoport: erősen hellenizált keverék lakosság. Kőházakat építettek, finom, szürke korongolt simított kerámiát használtak. Temetőikben csontvázakat találunk gyakran katakombákban vagy padmaly alatt. Őket részben gótoknak, de a meghatározó elemeiket szkítáknak és alánoknak tartják. Az egyes komponensek olykor vegyes közösségeket alkotnak, de léteznek különálló alán temetők is.⁵³⁸

162. kép

• Késő szarmata (alán) leletek az Al-Duna-vidékről: rekeszszománc díszítésű lószerszám Cazakliából (Kr. u. IV. század vége) (BUNYATYAN ET AL. 1998. risz. 68. alapján, illetve a fotók A.V. Szimonyenko szívességéből)

⁵³⁸ MAGOMEDOV 2001. 40., 58., 151.

Ez utóbbi, részben alánnak meghatározott csoportot viszonylag kis számú lelőhely alkotja. Jelenleg mindössze 38 ilyen temetkezést ismerünk. Ezek a sírok igen kis területen, a Budzsaki sztyeppén, azon belül is főként az Al-Dunánál (Odessza tágabb környékén: Gradeska, Kurcsi, Kubej/Cservonoarmejszkoje, Frikacej/Limanszkoje, Csaus, Vladicseny, Cazaclia – ez utóbbi Moldova területén) koncentrálnak (**160. kép 2.**). A III. század közepén induló és talán a IV. század utolsó negyedéig használt temetőket a katakombás rítus, a cloisonné stílusú ötvöstárgyak, némi csernyahovi elemek (pajzs, fésű) jellemzik. Lószerszámaik és ékszereik között gyakoriak az ún. „karneol stílus” képviselői (**161–162. kép**). A temetők némelyikének kései záródását bizonyítják a bennük előkerülő jellegzetes hun kori tárgyak. Mindezek a jelenségek, valamint az a tény, hogy e temetkezések koncentrációja a Duna-delta e szakaszának egyetlen alkalmas folyami átkelőhelye (a mai Orlovka falunál – **160. kép**) közelében figyelhető meg, némely kutatókat arra inspirált, hogy elhelyezkedésüket stratégiai okokra vezesse vissza. Több régész összefüggésbe hozza ezt a típusú leletanyagot az alsó-Don-vidéki tanaita alánokkal.⁵³⁹ Azt, hogy miként létezhetett a Csernyahov kultúra területén, Hermanarich gót királyságán belül egy független szarmata/alán fegyveres réteg, majd talán a további kutatás fogja megválaszolni. E csoport expanziója rendkívül gyors volt. A hun hatalom kiterjedése után az alánok területe a barbaricumból mindinkább áttevődött a Római Birodalom volt provinciáiba.

A hunok megjelenése után a germánok fokozatos eltűnésével párhuzamosan az iráni jelenlét nyomai is sokat halványodtak. A keleti – Volgán túli – szarmata lakosságot részben valószínűleg magukkal sodorták a hunok. A sztyeppe iráni népeire vonatkozóan mind kevesebb adat áll rendelkezésünkre. De ha a kora középkori Szaltovo kultúrára gondolunk vagy a Kárpát-medencébe az újabb és újabb néphullámok (hunok, avarok, Árpád honfoglalói) által besodort csoportokra, aligha hihetjük, hogy az iráni elem felszívódása túlságosan gyorsan lezajlott volna. Annyi bizonyos, hogy a sztyeppén idővel a türkök, az erdős sztyeppén a szlávok vették át a vezető szerepet. Az alánok egy része nyugatra vándorolt, másik része az Észak-Kaukázusban megélte a kazár uralmat, majd a középkorban az Arany Horda hódításait. A mai oszétok az ő egyenes ági leszármazottaik. De mindez már későbbi fejezetek témája.

⁵³⁹ BEZUGLOV 1990., SZIMONYENKO 2001A., BEZUGLOV 2003., DZIGOVSKIJ 2003. 176–199.